

**krug
što
se
zatvara**

grgo gamulin

1

Kao neka rezignacija i civilizacijska nužnost, satkana od dosade života i od tjeskobe postojanja, od monotonog rada i od prazne dokolice, od kulturnog optimizma velegrada i od njegova besmisla što ga nostalgija sve više podriva i otkriva — prekrila nas je poput mreže koja se, u razmjerima svijeta, stišće oko naše misli i naše zbilje. Ona prekriva i užurbani život primorja i radost mladih ljudi (gostiju i gostoprimalaca), nevidljiva njihovim očima, slutnja neka pročitana možda između mrzovoljnih redaka tolikih tekstova napisanih na temu turističke izgradnje na obali.

Od onog nedavnog vremena mreža se u našoj svijesti saplela još više, a krug svijeta koji »postaje sve manji« stisnuo se i oko našeg zavičaja: one obale što je, daleka u davnom vremenu i zasanjana, iz djetinjstva i dječastva, stigla preko našeg sjećanja do naših dana — i preko Emanuela Vidovića i Ignjata Joba. Sada se taj krug turističke neumitnosti udvostručio programom Južnog i Sjevernog Jadrana, i utrostručio ne samo jadranskom orijentacijom Jugoslavije nego i Hrvatske.¹ Ni reeksploaterska poslovnost nije nam pomogla, ni povorke turističkih mravi (rekao je netko) ravnodušnih i bezdušnih, ni požari što su nam cijelu obalu prekrili gustim dimom nedoumice. Otkuda oni? Možda »receptivnu kulturu« nismo u dovoljnoj mjeri razvili (a nisam mislio na »kulturu recepcije«)? Zacijelo, sinovi ribara i mornara iz luka što se lukobranima otvaraju moru, nismo bili dovoljno »otvoreni« novom svijetu što se integrira i jedinstvenom tržištu. Nismo shvatili da su nam ne samo rodna mjesta i domovi, nego i cvrčci na granama postali ekonomski »resursi« — ne samo naši nego i tuđi, te da nam stari otoci, zagubljeni na moru s mirisom smole i maglicama dima iznad bijelih i crvenih krovova, treba da postanu sredstvo ovog »korektiva tehničke civilizacije«. Čak smo na patrijarhalno gostoprimalstvo zaboravili, a dobročinitelje s devizama nazvali smo mravima. To je bilo iz gnjeva i ostatka nade da se još nešto može učiniti.

1

U polemici između prof. Vladimira Pertota (Ekonomika međunarodne razmjene Jugoslavije) i Drage Buvača (Vjesnik 7. VIII 1971), nije bilo izlaza ni nade da ćemo spasiti ostatke stare autentičnosti; a za ovu novu, optimističku, nismo mogli ni naslutiti kakva će biti. Čak ni njihova argumentacija nije otkrila neku humanističku brigu — ukoliko ovaj turistički, jadranski standard nije humanizam bez ostatka; što je iz njihovih »gospodarskih redaka« redovno proizlazilo također bez sumnje i ostatka.

Danas su nam nova iskustva već spustila teške zavjese, a rezignacija nas navodi da u krugu koji se stišće vodimo beznađne cyranovske bitke i da ogorčeni zvjeramo oko sebe: što se još dâ spasiti od ove obale, od krajolika i od prošlosti? Je li to, možda, samo generacijska mrzovolja? Dogmatska, ili puritanska, ili jednostavno marksistička odbojnost prema društvu obilja? Ili pasatizam neki što ga je »moderni život« pretekao? — Svejedno što izaberemo i saberemo od svega toga: raspad oblika je pred nama vizuelno (urbanistički) konkretan, ili čak njihov patološki rast, sam život u svojim vrijednostima katastrofalno je drugačiji; samo: taj »katastrofalni« atribut ne mora značiti i negativnu ocjenu. Možda tek nedoumicu, ili zlu slutnju o kretanju suvremenosti; onu slutnju što se na novinskim stupcima bjelodano objavljuje svakog dana. Ako ih čitati znamo.

U onom trenutku kad smo pisali 1970. godine o kulturi i turizmu, bilo je to još uvijek između optimizma i ironije — a možda će nam se nešto slično dogoditi i ovaj put. Ekonomskog »antiturizma« (recimo Vladimira Pertota) nije u tom trenutku bilo, pa nije bio potreban ni pledoyer *pro domo turistico*. Optimizam se kretao smjerom kojemu jedva da se nešto, s normalnog stajališta, moglo prigovoriti: sve je to, uglavnom, točno: i potreba odmora i rasonode, i kompencija dosade i »razmravljenog rada« (G. Friedmann), bijeg u drugačiji i suprotan život (H. Lefebvre), i to što je blagostanje naraslo, i slobodno vrijeme uz njega, pa je i dokolica počela da tišti ovo Kainovo pleme, vječno nezadovoljno.² Ironija, pak, u tom je trenutku briznula iz lukave riječi (lukave i zlobne, kako to samo riječ pjesnika biti može) Danijela Dragojevića, iz izravne optužbe Tonka Maroevića (koji je pred Sv. Vlahom u Dubrovniku našao, točno prema nekim fotografijama, golubove s trga Sv. Marka), iz rezignacije Antuna Šoljana koji se ražalio nad nekadašnjim artičokama i šparogama: »Sve što je nekada ovdje bilo lijepo, sada je korisno.«³

² D. Alfier, Turističke funkcije kulture i kulturne funkcije turizma, »Dubrovnik«, 1970, br. 3, str. 12; A. Kobašić, Značenje opće i »turističke« kulture u turizmu, n. dj. str. 50; S. Marković, Odnos kulturnog i ekonomskog doprinosa turizma suvremenom društvenom razvitku, n. dj., str. 37.

³ D. Dragojević, Suvremeni prostor pastorale; T. Maroević, O kiču i turizmu; A. Šoljan, Turistički mentalitet, ili kako pretvoriti lijepo u korisno, sve u »Dubrovnik«, 1970, br. 3. — Moj prilog »Kultura sa dva lica« (str. 42), premda već načet crvom sumnje, još je vjerovao u neke mogućnosti unutar raspolovljenosti kulturnog života i, uopće, našeg postojanja na ovoj obali.

Govorimo u metaforama, u kriptosimbolima ili u subsimbolima, a zapravo o nečemu što će se na kraju ispostaviti kao »vještački život« (ili dvostruki, ili provizorni — jer teško da bismo pred Igorom Mandićem mogli osporiti njegovu aktuelnost i suvremenost). Igor Mandić, kao i urbanisti iz »Južnog« i »Sjevernog Jadrana« pokušavaju taj život popraviti, učiniti ga kulturnim i uljudbenim, i to naravno ne na tradicionalan način — pa ima li smisla s ovom generacijskom (opet) mrzovoljom oštetiti polet te pedagogije *more turistico*, kad su pred nama ionako čvrste sociološke realnosti, poput dokolice, standarda i dosade, i prednosti, poput deviznih, a »društvene utopije« umiru pred našim očima (D. D.), pa kad već i naš razlogovski naraštaj prihvaća od Hermanna Brocha »kap kiča« u umjetnosti (T. M.), kako je ne bismo smjeli prihvatiti i u životu samom? Za Arkadiju, makar i turističku, isplati se možda platiti tu cijenu. A kako se vratiti u Itaku? Kamo sreće kad bi na putu do zavičaja kap kiča jedina gorka bila! Strahujemo ipak: ako i izbjegnemo slijepom Polifemu, nećemo zacijelo Sirenama, koje smo, *tacite*, također uračunali u »resource«, i to ne samo one iz modre spilje na Biševu.

Izdržat će svakako naš turizam ironiju pjesnika i književnika, ali naša obala neće turizam izdržati, a neće to biti krivnja ni urbanista ni arhitekata; krivnja je »skrivena« u životu koji smo izabrali.

Podsjeća me ta tvrdnja na moju iluziju iz 1970. godine. Kao da se život može »izabrati«! Da se nismo »otvorili« zapadnom turizmu, značilo bi zacijelo da smo se, na nekadašnjim položajima neproizvodne orijentacije, naprosto odrekli života. Čak u tom trenutku »moja« proklamirana dihotomija turizam — kultura ne čini mi se danas dovoljno realnom, jer i jedan i drugi pol (u svojoj složenoj korelaciji, pa dakle i u svojoj suprotnosti) uvjetovani su pojavom koja je izvan njihova domašaja, determinantna i dominantna: ona je u samom životu koji se na našoj obali mijenja, zato što je i turizam sam uvjetovan vrijednostima koje smo sami odredili. One su nam stvorile odnose i oblike jednog drugačijeg svijeta: usluga i usluživanja, prodaje zavičaja, koja više nije gostoljubiva i superiorna gesta, nego prilagođavanje naše cjeline servisnom mentalitetu. Kome smo to otvorili svoja dvorišta, kamena i zelena? Putnicima i istraživačima? Ljudima žednim saznanja i novih obzorca, koji traže nov zavičaj svom nemirnom duhu, i putuju prema toplom suncu, ili prema prošlom vremenu, ili — svom vlastitom zaboravu?



Možda čak i svega toga ima u fragmentima manjim ili većim u ovim mravljim seobama kratkih evropskih »sezona«, ali ono što je postalo određujuće za obalu do koje nam je stalo, jest uništavajuća širina invazije i njena prodornost poduprta i tražena od našeg siromaštva i devizne gladi. To je sada, pred stihijom ove pojave, proskinezis našeg nacionalnog duha, uvjetovan baš tim siromaštvom i zato nepopravljiv; odnosno, možda bi se dao kompenzirati najvećim naporom antitetički suprotstavljene kulture i neke duhovne discipline za koju još ne znamo otkuda bismo je crpili — kad upravo ta širina invazije ne bi bila jedna od bitnih modifikacija suvremenog života, i to u razmjerima svjetskim i nacionalnim. Zapravo, to su dvije modifikacije koje su se srele: p r v a, više pasivna i receptivna, koja se razvila u našem vlastitom krilu, i d r u g a, modifikacija suvremenog kapitalizma, dobrim dijelom već ostvarena u društvu izobilja i neispunjene dokolice, i one obje sada funkcioniraju na ovom našem starom tlu. Što su naši pokušaji organiziranja stihije (»Južni« i »Sjeverni Jadran«), ako nije kompletno, pragmatičko, i optimističko, čak, pri-

hvaćanje tih modifikacija?⁴ Je li trebalo ići protiv tih modifikacija, protiv suvremene povijesti koja se nameće? Je li se moglo vratiti apsolutizaciji stare Utopije ili izmisliti novu? I zamisliti drugačije tu našu »jadransku orijentaciju«, izvan ove apsolutne koncentracije masovnog turizma koja će nam obalu zagušiti urbanističkim »nebulozama«?

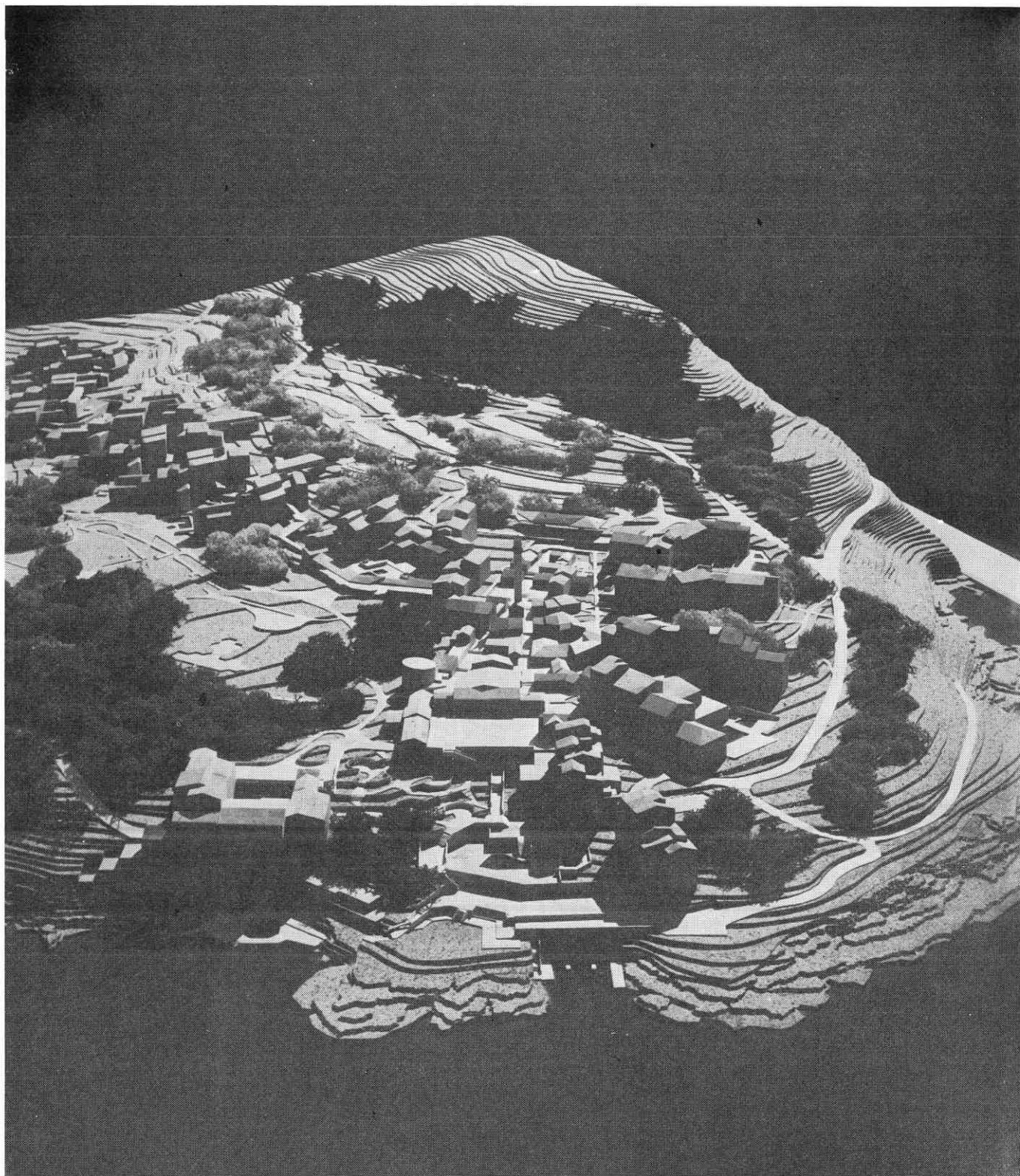
Kad su arhitekti počeli stvarati te nebuloze, nizove hotela grupiranih uz obalu, vizija servisnog društva podigla se pred naše oči svojim vizuelnim očitovanjem, ali i mi sami (što se kulture i mentaliteta tog društva tiče) pokušali smo u prvi mah misliti da ćemo barem polovinu života spasiti: onu zimsku, vansezonsku stranu, intimnu i domaću, protkanu stihovima i urešenu slikama. Kao da se društveno i kulturno biće može raspoloviti, a turističkoj svijesti suprotstaviti »svijest regije« koja bi obranila našu prošlost i našu sadašnjost.

4

Najpristupačniji uvid u taj turistički optimizam »Južnog Jadrana« u »Arhitekturi«, 1969, br. 104. (Regionalni prostorni plan Južnog Jadrana, str. 11).

Projekt kompleksa »Babin Kuk« kraj Dubrovnika, Grupa Centar 51
primjer organskog projektiranja koje otvara nove mogućnosti prilagodavanja specifičnoj topografiji našeg primorja i »uraštavanja« u pejzaž

48



Pitanje je ipak: do kada bi i ta polovica našeg zimskog, intimnog bića mogla izdržati ovu dokoličarsku invaziju? Kao da mravlja kiselina ne razjeda i dušu i tijelo! Nismo, naime, bili dovoljno oprezni (poput Grka) da barem — izbjegavajući masovni turizam — ograničimo i odgodimo razorne efekte ove integralne i kategoričke modifikacije života što nas je zatekla nespemne, a i s idejom »marine« (tipa Port Grimaud) smo zakasnili. Konobari su zacijelo potreban i častan stalež, i dragocjen za sve nas u nekim trenucima, ali stvoriti na ovoj mitološkoj obali (Vladimira Nazora i Tina Ujevića) konobarsku naciju znači li to doista: nastaviti našu povijest? Već i same hotele osjećamo kao gestu ispružene ruke, premda njihove nebuloze bliješte uzduž našeg mora i odrazuju se u njemu sjajem, recimo, modernog života.

2

Svoje nedoumice i zle slutnje naprama ovom turističkom optimizmu naša je kritika izrazila više puta.⁵ Nije to, naravno, bila »društvena kritika«, nego urbanistička i arhitektonska, ali je logikom misli nužno dolazila i do toga; kao što je i sama urbanistika (i najčešće arhitektura s njom) svojom »fenomenološkom« prisutnošću postala opredmećenom kritikom društva. I na planu kritike, dakle, modifikacije koje razmatramo ispreplele su se u svom zatvorenom krugu. Naša nevjera prenijela se zato veoma brzo u obliku rezignacije i na taj stručni plan vlastite profesije. Jer sigurno je tragično ako je mlada kritika prisiljena da urbanistiku označi kao »predominantno gospodarsku vještinu«, ali što ostaje od naše nade ako takvom označimo i arhitekturu; nju, koja je prostor po definiciji, i to estetički? Ostaje pragmatizam njene gole funkcije, neo-funkcionalizam neki, koji se prekriva plaštem univerzalnih konvencija, da bi nevješto sakrio svoju gospodarsku vještinu. U ogledalu tog plašta, staklenog i higijenskog, ogleda se jednostavna nužda ove jadranske, recimo, modifikacije našeg življenja.

⁵ »S jedne strane deklarativno je zastupljena afirmacija 'humanističke savjesti', a s druge strane je djelatno prisutna prvenstveno tržišna orijentacija, koja problematiku urbanističke vizualizacije budućeg ljudskog pejzaža nateže u horizontalu ponude i potražnje. — To raspinjaње urbanističkog ethosa govori o položaju i profilu urbanistike kao predominantno gospodarske vještine koja suprotno prirodi svojih proizvoda, realiziranih uvijek i samo prostorno, dakle estetički, još uvijek nije estetički ni zahvatila ni problematizirala taj prostor.« (A. Pasinović, Projekt Južnog Jadrana, »Arhitektura«, 1969, br. 104. 1969, str. 8).

Ako bi se moglo povjerovati da bi se — iz nekog vrhovnog teoretskog ishodišta — još moglo nešto učiniti, napori bi trebali krenuti upravo s ovih društvenih planova, iz spleta misli o izboru vrijednosti, o smjeru kretanja; a tek onda, negdje na pragu konkretne kritičke akcije, ali još uvijek u teoretskoj oblasti gdje se zasnivaju premise i metode, ti bi se napori našli u krugu organske teoretske misli.

Što je to, zapravo? — To je, sigurno, poznati (ali kod nas ignoriran i neshvaćen) krug zasada Lewisa Mumforda i V. K. Behrendta (od 1937) a u prvom redu Frank Lloyd Wrighta i empirije Alvara Aaltoa i svih koji su znali gledati. Između tog kruga i nas danas ubacila se — u ovom za nas izgubljenom vremenu — velika emfaza postracionalističke arhitekture, raznolika i moćna, tako da nam naš zahtjev za organskim promišljanjem ovog jadranskog hotelskog problema već izgleda otežanim i kompliciranim do nerješivosti. Ni temeljne knjige nisu pročitane. Ukoliko su teze djelomično bile i izložene, one nisu u javnosti razmotrene.⁶ Trebalo je, međutim, uz to izvršiti dva temeljna zadatka: prvo, trebalo je organsku teoriju »urbanizirati«, tj. razmotriti kako i u kojoj mjeri se ona može primijeniti na izgradnju naselja kao umjetničkog »urbanog pejzaža« i njegove integracije u prirodu, u integralni ljudski prostor, a to sve s obzirom na Wrightov neuspjeh s planom Broadacrea, i na naše slabo poznavanje (i nepristupačnost, i specifičnost) Aaltovih naselja u Finskoj.⁷ Drugo, trebalo je u okviru organske teorije arhitekture (a sada, naravno, i urbanizma) razmotriti što zapravo znači organski projektirati u turizmu, što hoteli, moteli i akvateli mogu kao funkcija života i kao posebno strukturiran prostor pružiti unutar organskog stvaranja.

Unatoč stihiji (potpunoj kapitulaciji duha pred zakonom ponude i potražnje) što je u problemu naselja stvarala otužan prosjek »Kačjaka«, »Crvene luke« i »Zlatnih stijena«, a u problemu hotelskog bloka zgrade poput »Petke« i »Neptuna« u Dubrovniku — bilo je utješno što naša kritika nije kapitulirala i što je ostala otvorena problemu i osjetljiva za povijesne i prirodne vrijednosti naše obale — od prve poratne generacije do danas; premda taj pro-

⁶ G. Gamulin, Arhitektura naše suvremenosti, »Savremenik«, 1959, br. 6, (Beograd) i niz polemika i osvrta sve do rasprave: Prostori u regijama, »Život umjetnosti«, 1970, br. 10 — posljednje koja je ušla u knjigu »Arhitektura u regiji« (1967), i koja je na neki način rezimirala bitku dugu gotovo 10 godina.

⁷ F. L. Wright, Broadacre City: a neo Community Plan, »The architectural record«, 1935.

Hotel »Neptun« na Lapadu
primjer izolirane konfekcijske intervencije u »prirodni sistem«,
bez ikakva obzira na koordinatni odnos vertikala i horizontala

50

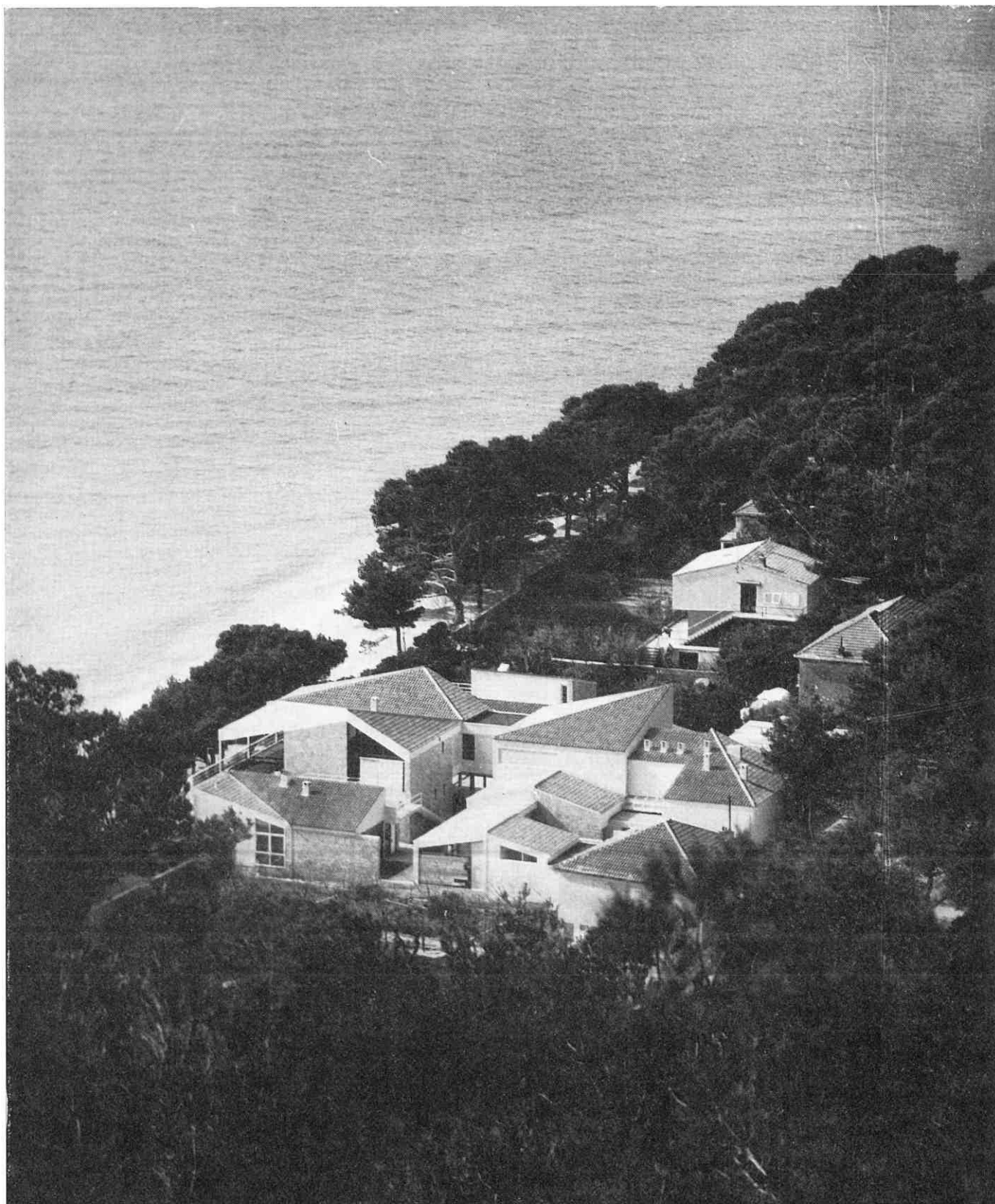


Hotel »Zlatne stijene« u Puli
primjer mehaničke adicije na razini najvulgarnije univerzalističke
konfekcije



A. Rožić
turistički centar u Brelima
strukturiranje mikroambijenta bez permutacija ali s traženjem
ekološke ravnoteže prema prirodnom i kulturnom makroambijentu

51



blem kritika, sama, naravno nije mogla riješiti.⁸ Pa ipak, njeno je mišljenje silom prilika postalo organskičko, bez eksplicitnih iskaza i zahtjeva doduše, i bez prodornosti i bez smjelih udaraca, odnosno s malo njih. Otuda i njeno slabo djelovanje na situaciju koja je degradirala sve više, ali kad je destrukcija ušla u širinu novih turističkih investicija, otpor je bivao sve jasniji. Bilo je bez sumnje važno što su i kapitulacije (projekti »Južni« i »Sjeverni Jadran«) postale u neku ruku organizirane, i digle su na svoj način neke normativne zavjese. Poslije toga su i arhitekti postali nešto malo oprezniji, ali prostori razaranja ostali su golemi i opći planovi i urbanistički projekti nisu, naravno, mogli normirati stvaralački duh izgradnje. A stvaraoci su se našli bez globalne vizije problema: ne u traženju izraza nego čak metode mišljenja, s fragmentima što su odasvud nasumce stizali i sa nekoliko starih projekcija.⁹

⁸ »Kao plod tisućljetne djelatnosti anonimnih i glasovitih graditelja visokovrijedni spoj prirodne i umjetne sredine, čovjek je upravo tu utjelovio takvu raznolikost u jedinstvu. A tu raznolikost moguće je postići samo s vrlo pažljivim i pomnim nijansiranjem vrijednosnih supstancija. Kreativno unošenje u bit takvih mikro cjelina, od kojih svaka nosi nešto posve osebujno i posebno, može donijeti pravi plod. Po tome će i prostor budućnosti sačuvati značajke neponovljivosti i jedinstvenosti prostornog doživljaja...« (A. Pasinović, Raznolikost u jedinstvu, »HS«, 1971, br. 22, str. 12).

⁹ Neostvorena i nedohvaćena struja stvaranja i teorije organske arhitekture ostala je u nas kao praznina nikad neispunjena. Često se ona svodila na folklorne elemente ili na primjenu lokalnog materijala. — Pored poznatih šest načela koja je sam Wright formulirao već 1908. (jednostavnost, individualnost, organskičnost, karakternost zgrade, autentičnost materijala i boje usklađene s njima), iz njegovog čitavog rada i pisanja proizlaze konkretna načela (koja i znače konkretizaciju prostora kao početka »kretanja zamisli«): 1. cjelovita urbanistička vizija, 2. shvaćanje kuće kao skloništa, i zato 3. osjećanje unutrašnjosti kao realnosti, 4. slobodni tloris koji se širi prema tom osjećanju, dakle 5. eksterijer kao proizvod unutrašnjosti, što zapravo znači 6. jedinstvo eksterijera i unutrašnjosti. Iz čega nužno proizlazi i 7. poseban način primjene moderne tehnike. — To je sve, bez sumnje, već odavno zasnovano na poznatom individualnom Wrightovu shvaćanju arhitekture, ali kako je on sam to stvaralački mijenjao kod drugih zadataka (neboda, muzeja), tako se i za nas u turističkoj urbanizaciji mijenjaju i zadaci i odnosi. A poteškoće i aliteracije, i konkretni stvaralački rad počinju tek tada. To su poteškoće svake nove situacije i svakog pravog stvaranja.

Izvan svake norme, upravo po ishodišnom načelu organske teorije, impulsi su ipak došli iz samog stvaralačkog čina, i to u trenutku kad je ideja strukturiranja cjeline na osnovici jednog ili više počela (elemenata) »prodrila« u problem turističkog naselja. Umjesto mehaničkog i ogoljelog funkcioniranja »Kačjaka«, dobili smo »Uvalu Scott« Igora Emilija, a bila je to posve nova metoda organskog mišljenja. Bez proizvoljnosti Taliesin Westa — ta Hreljin je bio u neposrednoj blizini kao za taj problem nova (ali i povijesna i zemljopisna) dimenzija! Naš je arhitektonski strukturalizam izbio, dakle, iz svog vlastitog tla, u morfologiji počela i u permutaciji cjeline.¹⁰ Darko Turatto u blizini (»Ad turres«) nije postigao taj domet upravo zbog povratka od permutacije k adiciji, dok je Neven Segvić u Orebiću već u drugom problemu, kao što je to uostalom i Boris Magaš u »Ribarskom selu« svog Haludova: ovdje su to posve oslobođene strukture, sazdate na asocijaciji oblika, a ne na variranju počela; aglomeracije dakle, koje aludiraju na morfologiju i odnose iz drugog društvenog sklopa i funkcija. U Haludovu je, međutim, rješenje pušteno na ulog i razinu folklora, s imitacijom malog ribarskog naselja za jedan hotel i hotelsko naselje. U tom smislu ono problem degradira, ali ga ujedno i izlaže u radikalnom rješenju, posve specifičnom. Dok je »Babin kuk« u Dubrovniku (Richter, Iveta, Korinek itd.) pred nama još nejasan u ovom stadiju idejnog projekta, ali svojom veličinom i položajem odigrat će u kontekstu organskog projektiranja temeljnu eksperimentalnu, a možda i paradigmatičnu ulogu.¹¹

Rekreiranje rješenja uvijek iznova, u singularnom stvaranju, nužno će se u nas odvijati u općem koordinatnom sustavu ove graditeljske »puluacije« i društvene populacije koju smo nazvali turističkom urbanizacijom. Ona je naprosto dosuđena našem trenutku i našoj obali u njemu, a kakav će taj opći sustav biti, to samo malim dijelom zavisi o našoj (ne)moći »organiziranja trenutka«. U sjenu te pululacije turističke izgradnje došle su i nove četvrti gradova, a kritika kao da ih je ponovno izgubila iz vida. Ali u tom općem sustavu postoje i traju koordinate mikroregije, i onih još manjih od njih, i tajanstvena ljepota svake uvale i drage. Inercijom

¹⁰

E. Franković, G. Gamulin, Organički strukturalizam Igora Emilija, »Telegram«, 6. XII. 1968; Integracija u strukturi, »Život umjetnosti«, 1970, br. 10.

¹¹

Katalog 6. zagrebačkog salona, svezak »Situacija 70/71«, str. 123; Grupa centar 51 Zagreb: Turističko-hotelski kompleks »Babin Kuk« u Dubrovniku.



naše semantike govorimo o koordinatama, a to su zapravo ona dobro znana »prirodna kraljevstva« iz neke pjesme Tina Ujevića, pa kad već ne bismo bili rezignirali nad invazijom, branili bismo svaku od njih zubima i noktima. Arhitekti sami ulazili bi u njihove prostore na prstima, šapćući stihove, pa bismo u toku nekoliko godina imali našu obalu posutu desecima remek-djela i s nekoliko zgusnutih čvorišta turističke urbanizacije. Ostale pojaseve, duge i nedirnete, branili bismo upravo u »čistom stanju«, »prirodna kraljevstva«, bez kojih ovog našeg jadranskog zavičaja ne bi bilo.

Umjesto te vučje obrane (do boljih dana) naša je resignacija pustila da padnu položaji posebnog značenja i ljepote: uvala Lopuda, stare rimske Delaphodije (»le climat doux, les belles plages de sable, la végétation subtropicale, luxuriante...« — piše u prospektu), dobila je hotel »Labodiju«; a na ulaznim brežuljcima Jelse čekaju nas dva hotela: tko će moći objasniti budućoj povijesti zašto i radi čega je iza starog samostana trebalo — poprijeko brijege! — dići onu golemu bijelu masu, umjesto da je spustimo na istok, prema kupalištu, i položimo uzduž brežuljka? Radi rasprodaje vidika gostu-na-

mjerniku? Da, možemo i tako imenovati ovu komercijalnu ravnodušnost prema ljepoti zavičaja, starog i lijepog poput povijesti stare. A primjere spasa već smo imali pred sobom: ne samo »Uvalu Scott«, nego i ugledne inozemne uzore na obali Languedoca: »Port Grimaud« François Spoerryja ili »Cap d'Agde« Jeana le Couteura — pripremane već godinama.

Izgubljeni položaji, kao izgubljene bitke? Na žalost, u tom nezadrživom toku posljednja se bitka ne dobiva. Ona se nepovratno gubi. Nje zapravo ni nema.

3

To je tok temeljne promjene odrednica: modifikacija života, koju smo prihvatili, nije život u njegovim proizvodnim, normalnim odnosima, nego »odmor od života«, u ne-normalnom, u novim normama odnošenja i ponašanja: u dokolici gostiju, i u ostvarenju te dokolice od strane gostoprimca, za goste. Naša (zimsko) dokolica ostaje za sada praznina.

Za tu novu normalu i za novu svakidašnjicu mi nemamo (ili još nemamo) organski splet odnosa, i njegov »prirodni« rast, a htjeli bismo organska rješenja — i to je zid pred kojim se u ovom razmatranju nalazimo; a u našoj prostornoj zbilji bio je to onaj posljednji krug što ga je pokrenuo opći »razvoj svijeta«, i naša jadranska orijentacija napose i veoma konkretno. Mogao se taj zid prijeći samo najvećim sabiranjem pažnje i stvaralačke volje — i to je ono što sada razmatramo; s ovim pogledom unatrag, koji je upravljen upravo na žarišta svijesti: na imaginaciju graditelja dodanašnjih i današnjih, i na smionu (tobože) i otvorenu svijest kritičara, mojih drugova »iz struke« (često s najvećim žaljenjem): jer ako je to doista sve tako moralo biti, ako nam je ta povijest bila dosuđena prilikama i neprilikama, dakle najbolja moguća povijest, što smo ostavili kao trag našeg ljudskog čina pred tim zidom što se stišće?

»Organska arhitektura pretpostavlja neko organsko društvo« — pisao je Frank Lloyd Wright 1939,¹² a mi to društvo očigledno nemamo. Imademo li barem njegove iskidane momente ili dijelove vizije, koja se može rekonstruirati iz zbilje turističkog života, iz transformacije malih mjesta i gradića, iz

napuštenih vinograda, iz »stoljetnog iskustva« Dubrovnika, Hvara i Opatije? Društvo je, svakako, zajednica, a osjećaj koji ga prožima i stvara jest osjećaj zajedništva. Pa kakvo je to naše turističko zajedništvo? Hoće li se zasnovati isključivo na interesnom, i hoće li isključiti svaku protežnost prema prirodnom u njegovu povijesnom vidu, i prema zatečenom u njegovu kulturnom vidu, i prema estetskom u vidu univerzalnom i nacionalnom?

Iz tog problematskog i problematičnog sloja pitanja i počinje razvoj misli u teoretskom razmatranju i u svakom posebnom stvaralačkom činu: što je organsko u životu i arhitekturi hotela ili turističkog naselja, u odnosu prema mikrostrukturiranom krajoliku i prema moru, dominantno prisutnom u svojim još nesagledanim mogućnostima, prema susjedstvu u hotelu i prema susjednom selu ili gradu? Je li moguće uopće izaći iz nesmiljenog tržišnog odnosa, kad naši »namjernici« nisu stari literarni putnici i putopisci, ni istraživači 19. stoljeća, nego jedna bezimena »strana na tržištu«? U Grabrovoj kraj Kraljevice ponudili smo im poetiziranu iluziju malog mjesta, u Haludovu onu ribarskog sela, na Babinu Kuku, možda, nov tip velikog hotela-grad. Kulise života? Neka bude i tako, ali ne radimo mi to njihove iluzije radi niti njihove mediteranske igre na umjetnim pozornicama, nego našeg zavičaja radi: njegove koherencije i kontinuiteta, i umjetnosti u ovom modernom mravljem svijetu; radi podneblja koje želimo sačuvati u našem duhu i u svakidašnjoj zbilji.

Otuda pažnja i briga nad ritmom (i »smislom« osnovnog elementa) u projektu kompleksa »Sjekirica« kraj Dubrovnika,¹³ nad hotelom »Zeleni vir« u Skradu,¹⁴ i — zasada s velikim rezervama — nad ambijentalnim i estetskim funkcioniranjem hotela »Svjeticnik« u Zadru.¹⁵ Otuda i pažnja koju pobuđuje položeni oblik tijela i pročelja, što se oslanja uz brijeg strme obale hotela »Libertas« u Dubrovniku koji je do danas najčišći primjer takvog odnosa prema krajoliku: u antitezi sa svakom tradicijom našeg grada i sela, iznuđenom zacijelo hotelskim imperativom košnice, ali s prednošću relativnog obzira prema prirodi; teza koja očito još nije »asimilirana« i koja nas stavlja pred izbor: nasuprof tom sporazumu s topografijom i sa psihologijom privatne udobnosti (individualna terasa i, čak, vrt na suncu), nije li, možda, za našu obalu priklad-

¹³ K. Cimperšak, M. Čanković, M. Kipčić, M. Šah-Radović, »Sjekirica«, 6. zagrebački salon, »Situacija 70/71«, str. 124.

¹⁴ B. Morsan, I. Šutija, Z. Grižičić, n. dj., str. 128.

¹⁵ J. Vidić, n. dj., str. 137.

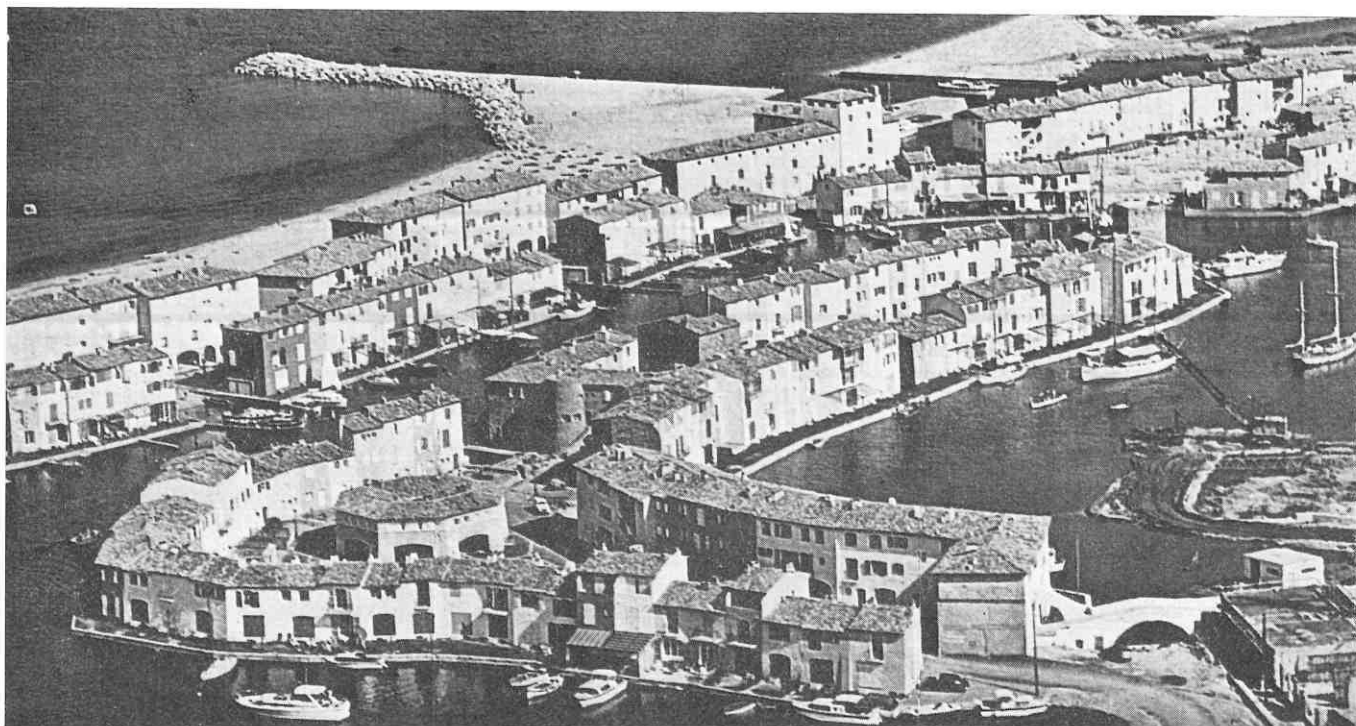
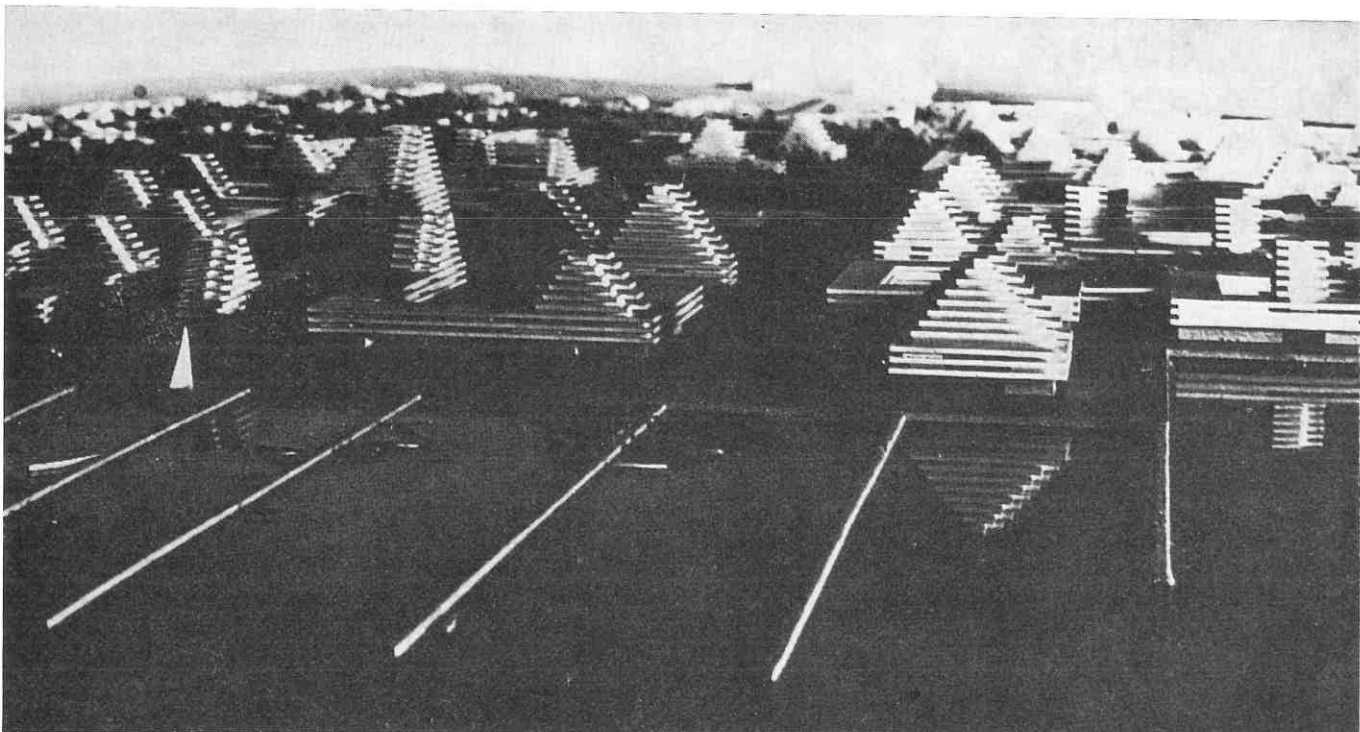
La Grande Motte
glav. arhitekt J. Balladur

turistički grad za 40.000 gostiju i 1.000 jedrilica, podignut u »degradiranom« krajoliku pješčanih sprudova u duhu »univerzalističke arhitekture« na temelju habitata (hotela, zapravo). Osnovna ideja piramide ukazuje na karakter i vizuelne rezultate prenošenja oblika iz jednog određenog ambijenta — Egipta i pustinskog pejzaža — u posve drugi. Bez obzira na to da se radi o pješčanim ravninama primorja u Languedocu, problem kulturno-povijesnog i psihološkog sudara ostaje otvoren kao velika pouka za graditelje u našem primorskom zavičaju

Port Grimaud
projektant F. Spoerry

»cité lacustre«, izgrađen kraj St. Tropeza, primjer regionalizma, možda i odviše »prilagođenog«, strukturiran adicijom srodnih počela ali bez permutacije. Blistavi primjer koji tek naslućuje daljnje stvaralačke mogućnosti sa slobodnijom imaginacijom. Predviđen za oko 1.000 jedrilica, eksperiment sigurno moderniji od bilo kojeg konvencionalnog kubusa omogućuje savršenu funkciju psihološkog i tehničkog značaja u odnosu na more, odmor, te privatan i kolektivan »ulazak« u određenu »drugu i drugačiju« sredinu

55



Cap d'Agde
projektant J. le Couteur

primjer »turističkog grada«, zamišljen sa slobodnijom imaginacijom na temelju languedoske regionalne tradicije, ali u najvećoj mjeri kreativno upravo u smislu variranja »počela«. Zapravo jedna velika »marina« za 50.000 turista (ili stanovnika, čak, što posve mijenja i funkciju i namjenu) na mjestu nekadašnje feničke Agathé. Ostaje problem moduliranja homogene vizije pomoću boje i individualizacije detalja.

56



nija imaginativna arhitektura slobodnih tijela u prostoru, kao umjetničkih djela nesumnjive izvornosti i neponovljivosti? — pod uvjetom da se sputa eksplozivnost pojava i ograniči njihov broj. Pomišljam na niz remek-djela, poput »Solarisa« i »Haludova« Borisa Magaša. I pomišljam na izbor mjesta i opće pejzažne situacije koja će takav pritisak inorodnih (urbanih) oblika moći izdržati.

Tu smo vjerojatno već izvan moguće integracije u prostoru, ali i izvan konvencije. Ubačena u naša »prirodna kraljevstva«, takva će zdanja, kao i hoteli-košnice, uostalom, zacijelo zadovoljiti neke utvrđene dimenzije i norme »ljetovanja«, i funkcionirat će u smislu starog i novog funkcionalizma, obogaćenog k tome slobodnom morfologijom posljednjih desetljeća. Ali dimenzije koje neće ispuniti jesu one koje čuvaju prostorni i vremenski kontinuitet ovog primorskog kraja, mnoštvo njih, zapravo, što se od Istre do Ulcinja nižu u raznolikosti koju kao da i ne možemo do kraja sagledati. Zato je urastanje metode strukturiranja u organska načela tom dvostrukom kontinuitetu rastvorilo nove mogućnosti. Svaki kraj tu može govoriti svojim jezikom i duhom, i to u suvremenoj, rekreiranoj sintaksi. U korijenu i smislu sintakse je aliteracija počela i njihovih grupa, a od morfologije počela i njihovog strukturiranja u grupe ovisi kako i u kojoj će se mjeri imaginacija osloniti na regiju, ostvariti kontinuitet i ući u podneblje kraja; i u kojoj će ga mjeri nanovo stvoriti.

Zato nam se pojava projekta »Babin Kuk« u Dubrovniku čini odsudnom za budućnost naše turističke urbanizacije uopće. Nije to više primorsko selo kao u »Uvali Scott« s hreljinskim grupama počela

u uzastopnim nizovima, nego je to cio grad što ga treba podići. Problem je nov i težak; a nije se moglo ni smjelo ugledati ni u Cap d'Agde ni u Port Grimaud. Radilo se o našim »počelima« (uzor »La grande Motte« M. Ballardura srećom smo do sada izbjegli). Arhitekti su zato i ušli u veću raznolikost kombiniranja nekoliko elemenata (ne znam da li dovoljno raznoliku), uključivši prvenstveno faktor vidika, a zatim nastojali složiti igru tijela i prostora u pojedine grupe (susjedstva). Drugi je tu, bez sumnje, i drugačiji problem intimnosti, i mogućnosti stvaranja ambijenta su daleko veće, ali bitno je da se nalazimo usred organske misli, i iz-nutrašnjeg zamišljanja (domišljanja) života hotela-grada. Iz projekta nije moguće »vidovitije« uočiti psihološko funkcioniranje i estetski doživljaj, a neke su točke posve nejasne, kao i kromatski problemi koji će se tek nametnuti, ali pred ovim novim gradom što će niknuti pred vratima Dubrovnika, mi se vraćamo početnom pitanju: kad se povijesne modifikacije života zaista budu onako i u onoj mjeri izmijenile kako to predviđaju »Južni« i »Sjeverni Jadran«, hoće li barem postojati mogućnost da okvir, ljusku tog budućeg umjetnog života učinimo prikladnom našem prostoru i vremenu; vremenu kakvo je do sada bilo, i o kojem jedino i možemo govoriti?

S tim pitanjem, ako ne i s tom nadom, možda ćemo moći dočekati buduću ironiju pjesnika i drugih koji znaju čitati svijet oko sebe i njegove tamne strane. Možda ćemo se i pridružiti gorčini, s temeljitom sumnjom koja nas je i kroz ove retke pratila; ali nešto će ostati zapisano u vremenu (za druga vremena koja će nas, bez sumnje, dobro razumjeti): da smo nešto ipak pokušali i da smo sa zebnjom gledali kako nam »budući« nepoznati i posve neizvjesni dani ruše svjetove dobro znane i drage.